

dk. Waldemar Rozynkowski

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
Wydział Nauk Historycznych

KOŚCIÓŁ KATOLICKI W GRUDZIĄDZU W XVI WIEKU

Wstęp

Grudziądzcy katolicy w XVI w. przeżywali dynamiczne zmiany w swoim religijnym życiu, które od pokoleń koncentrowało się przede wszystkim w świątyni parafialnej, czyli w kościele św. Mikołaja. Geneza parafii sięga średniowiecza, być może nawet czasów biskupa Chrystiana, a więc początków XIII w.¹ Niestety nie znamy wielu źródeł, które mogą pomóc w odtworzeniu jej najstarszych dziejów. Dopiero okres nowożytny przynosi nowe i ważne informacje o parafii.

W XVI w. spotykamy nową jakość wyznaniową w Grudziądzu. Od lat dwudziestych tegoż wieku dynamicznie rosła liczba zwolenników teologii Marcina Lutra. Pojawienie się nowego wyznania chrześcijańskiego w mieście, w ciągu kilkudziesięciu lat zmieniło diametralnie panoramę religijną Grudziądza.

Przynależność diecezjalna, archidiecezjalna i dekanalna parafii

Pod względem podziału diecezjalnego parafia grudziądzka od połowy XIII w. wchodziła w skład nowo powstałej diecezji chełmińskiej (erygowana w 1243 r.)². Przynależność diecezjalna Grudziądza nie zmieniła się przez cały

¹ W. Rozynkowski, *Powstanie i rozwój sieci parafialnej w diecezji chełmińskiej w czasach panowania zakonu krzyżackiego*, Toruń 2000, passim; idem, *Kościół w średniowiecznym Grudziądzu*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 24, 2016, s. 89–101.

² Zob.: A. Radziwiński, *Kościół w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach 1243–1525. Organizacja, uposażenie, ustawodawstwo, duchowieństwo, wierni*, Malbork 2006, s. 9 i n.

okres nowożytny. Nie oznacza to jednak, że sama diecezja nie ulegała przeobrażeniom. W XVI w. powiększono ją o teren na północ od rzeczki Osy, dotychczasowy obszar diecezji pomezkańskiej.

W okresie nowożytnym nastąpiła zmiana przynależności archidiecezjalnej parafii grudziądzkiej. Przypomnijmy, że diecezja chełmińska w momencie powołania do życia wchodziła w skład metropolii gnieźnieńskiej, jednakże już w 1255 r. papież Aleksander IV włączył ją do utworzonej w tym właśnie roku metropolii ryskiej. Taka sytuacja trwała przeszło trzysta lat. Powrót diecezji chełmińskiej do archidiecezji gnieźnieńskiej nastąpił w drugiej połowie XVI w. Miało to związek z rozwojem protestantyzmu i z sekularyzacją arcybiskupstwa ryskiego³.

Prawdopodobnie od średniowiecza Grudziądz był siedzibą dekanatu (archiprezbiteratu)⁴. Jednak dopiero dzięki źródłom nowożytnym odnotowujemy jego istnienie oraz poznajemy jego zasięg. Pierwszy znany nam pełen spis dekanatów (archiprezbiteratów) i należących do nich parafii w diecezji chełmińskiej pochodzi z 1641 r. Diecezja była wówczas podzielona na 12 dekanatów: brodnicki, chełmiński, chełmżyński, golubski, grudziądzki, lidzbarski, lubawski, łasinski, nowomiejski, radzyński, toruński oraz wąbrzeski. Siedzibą dekanatu był Grudziądz, a dokładnie parafia św. Mikołaja. W połowie XVI w. w jego skład mogły wchodzić następujące parafie: Błędowo, Grudziądz, Mokre oraz Wiewiórki. Nie był to więc duży dekanat, biorąc pod uwagę liczbę parafii. W świetle obliczeń ks. Bogusława Dygdały dekanat grudziądzki obejmował obszar 191,68 km² i był najmniejszy w diecezji chełmińskiej⁵.

Wezwanie, prawo patronatu, uposażenie, okręg parafialny

Chociaż nie mamy wątpliwości, że od początku patronem grudziądzkiej świątyni parafialnej był św. Mikołaj, to dopiero nowożytnie źródła inwentarzowe podają wezwanie w pełnym brzmieniu. W opisie powizytacyjnym parafii z 1647 r. czytamy: *Ecclesia parochialis Murata tituli s. Nicolai Confessoris*⁶.

³ A. Nadolny, *Granice diecezji chełmińskiej*, „Studia Pelplińskie”, t. 16, 1985, s. 24–25; B. Kumor, *Chełmińska diecezja*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 3, Lublin 1995, kol. 114–115.

⁴ Zob.: W. Rozynekowski, *Uwagi o początkach organizacji archiprezbiteralnej (dekanalnej) w diecezji chełmińskiej*, „Studia Pelplińskie”, t. 27, 1998, s. 315–319.

⁵ B. Dygdała, *Struktury parafialne diecezji chełmińskiej w XVII–XVIII wieku*, Toruń 2009, s. 104, 109, 330.

⁶ *Visitationes ecclesiarum dioecesis Culmensis et Pomesaniae Andrea Leszczyński episcopo A. 1647 facta* (dalej cyt.: Vis 1647), wyd. A. Pobłocki, (TNT, Fontes 4), Toruń 1900, s. 41.

Koniec średniowiecza przyniósł zmianę prawa patronatu nad parafią grudziądzką. Przez całe średniowiecze spoczywało ono w rękach zakonu krzyżackiego jako władcy terytorialnego⁷. Nie zapominajmy także, że Grudziądz przez całe średniowiecze był siedzibą komturstwa, czyli podstawowej jednostki administracyjnej w państwie zakonnym⁸. Po 1466 r. przywilej patronatu przeszedł w ręce króla polskiego. W sprawozdaniu powizytacyjnym z 1647 r. już w pierwszym zdaniu odnotowano: *iurispatronatus S. R. Maiestatis*⁹.

Bardzo trudno ustalić jakiej wielkości było pierwotne uposażenie proboszcza grudziądzkiego. Nie wymienia go dokument lokacyjny z 1291 r. Nie znamy wzmianek o łąkach plebańskich z okresu średniowiecza. Możemy jednak założyć, że parafia św. Mikołaja posiadała od średniowiecza uposażenie w ziemi. Takie zabezpieczenie materialne było bowiem regułą. Przypomnijmy, że w granicach państwa zakonnego na uposażenie parafii składała się ziemia: parafie wiejskie w liczbie od czterech do sześciu łąnów, parafie miejskie od czterech do 12 łąnów (łąn = ok. 16 ha). Niestety dla znacznej liczby parafii nie dysponujemy źródłowym potwierdzeniem liczby łąnów z okresu średniowiecza, tylko z okresu późniejszego, głównie z XVII-wiecznych wizytacji i inwentarzy dóbr¹⁰.

Pierwsze informacje o beneficjum plebańskim parafii grudziądzkiej pochodzi z okresu nowożytnego. W dokumencie z 1533 r. jest wzmianka o ośmiu łąkach parafialnych, które zostały przekazane miastu w zamian za coroczne świadczenia finansowe na rzecz świątyni oraz kapłanów posługujących w parafii¹¹. Z wizytacji parafialnej z lat 1667–1672 wiadomo, że parafia posiadała uposażenie w wysokości trzech łąnów¹².

Dzięki nowożytnym źródłom, szczególnie powizytacyjnym sprawozdaniom z lat 1647, 1667–1672, można odtworzyć zasięg okręgu parafialnego parafii grudziądzkiej. I tak opieką duszpasterską kapłanów grudziądzkich objęci byli mieszkańcy następujących miejscowości: Fijewo, Grudziądz, Kłódka,

⁷ Szerzej o prawie patronatu zob.: W. Rozynkowski, *Patronat nad parafiami w średniowiecznej diecezji chełmińskiej*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 49, 2001, z. 2, s. 110–143.

⁸ S. Józwiak, *Znaczenie komturstwa grudziądzkiego w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 24, 2016, s. 77–87.

⁹ Vis 1647, s. 41.

¹⁰ W. Rozynkowski, *Wielkość uposażenia w ziemię średniowiecznych kościołów parafialnych diecezji chełmińskiej*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici, Nauki Humanistyczno-Społeczne, Historia”, t. 30, 1997, s. 17–28.

¹¹ *Urkundenbuch des Bisthums Culm* (dalej cyt.: UBC), bearb. C.P. Woelky, Bd. 1, Danzig 1887, nr 891.

¹² *Visitationes episcopatus Culmensis Andrea Olszowski culmensi et pomesaniae episcopo A. 1667–1672 factae* (dalej: Vis 1667–1672), wyd. B. Czapła, (TNT, Fontes 6–10), Toruń 1902–1904, s. 296.

Lniska Wielkie, Łysakowo, Nowa Wieś, Owczarki, Rządź, Strzemięcín, Świerkocin, Tarpno, Turznice, Tuszewo¹³.

Dynamiczny rozwój reformacji

Wielkie zmiany religijne w Grudziądzu przyniosła reformacja. Bardzo szybko, gdyż już od lat 20. XVI w. rozprzestrzeniają się w mieście interpretacje teologiczne Marcina Lutra¹⁴. Prawdopodobnie już w 1524 r. do miasta przybył nieznany bliżej duchowny, zwolennik reformacji, który posługiwał przy kościele parafialnym. W tym samym roku w kościele św. Mikołaja kazanie wygłosił biskup pomezanski Erhard von Queis, gorący zwolennik nowej wizji chrześcijaństwa¹⁵.

Przez kolejne lata sytuacja wyznaniowa w Grudziądzu musiała się dynamicznie zmieniać. W 1533 r. proboszcz Andrzej skarżył się na spadek dochodów z ofiar przeznaczonych na utrzymanie. Wydaje się, że związane to było ze zmniejszającą się liczbą katolików. Znamienne jest także to, że już w 1530 r. rada miasta miała pozwolić ks. Andrzejowi głosić kazania w duchu luteranśkim oraz wyrazić zgodę na zawarcie związku małżeńskiego¹⁶.

Rosnąca w liczbę wspólnota protestantów potrzebowała coraz pilniej miejsca, w którym mogłaby sprawować zreformowaną liturgię. W 1552 r. ewangelicy zwrócili się oficjalnie do władz miasta o przekazanie im świątyni. W tym samym roku luteranie przejęli dawny kościół szpitalny, któremu patronował Duch Święty¹⁷.

¹³ Vis 1647, s. 43; Vis 1667–1672, s. 304–305; M. Biskup, *Podziały administracyjne woj. chełmińskiego w drugiej połowie XVI w.*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, t. 1, 1956, z. 2, s. 116; W. Rozykowski, *Powstanie i rozwój...*, s. 147.

¹⁴ P. Birecki, *Sztuka luteranśka na ziemi chełmińskiej od drugiej połowy XVI do pierwszej ćwierci XVIII wieku*, Warszawa 2007, s. 68 i n.

¹⁵ Zob.: J. Mańk, *Powstanie i rozwój Kościołów ewangelickich w Prusach Książęcych (1525–1657), Prusach Brandenburskich (1657–1701) i Prusach Wschodnich Królestwa Pruskiego (1701–1817)*, [w:] *W 500-lecie reformacji (1517–2017). Z Dziejów Kościołów ewangelickich w dawnych Prusach Królewskich i Książęcych. Tereny dawnych Prus Książęcych*, red. J. Kłaczek, G. Jasiński, P. Birecki, Toruń 2017, s. 40–41.

¹⁶ P. Birecki, *Sztuka luteranśka...*, s. 69, p. 183; X. Froelich, *Geschichte des Graudenzer Kreises*, Bd. 1: *Die allmälige Gestaltung der Grundverhältnisse und Besitzrechte, die Entstehung, Bevölkerung, Verwaltung und Zusammengehörigkeit der Kreis-Ortschaften, die Entwicklung des städtischen und ländlichen Kommunalwesens, der Adelsrechte, des Steuer-, Militair-, Kirchen- und Schulwesens und der Justizverfassung : aus vorhauenden Urkunden und archivalischen Nachrichten*, Graudenz 1868, s. 111.

¹⁷ J. Fankidejski, *Utracone kościoły i kaplice w dzisiejszej diecezji chełmińskiej*, Pelplin 1880, s. 100; P. Birecki, *Sztuka luteranśka...*, s. 154.

Liczba zwolenników nauki Marcina Lutra w Grudziądzu dynamicznie rosła. Szybko okazało się, że średniowieczny kościół szpitalny nie wystarczał i nie był jedynym miejscem, w którym można było usłyszeć inną, niż dotychczas, wykładnię chrześcijaństwa. Już w latach 60. XVI w. kazania luterzańskie w najważniejszej świątyni dla katolików, mianowicie kościele św. Mikołaja, głosił pastor Erhard Sperber (Nisus). Dodajmy, że miał to czynić za zgodą proboszcza ks. Macieja ze Strzepcza oraz przy poparciu burmistrza miasta. Działo się tak pomimo sprzeciwu biskupa chełmińskiego Stanisława Żeliszawskiego oraz starosty grudziądzkiego Piotra Wojanowskiego¹⁸.

Dzień 15 grudnia 1569 r. jest uznawany za oficjalną datę uzyskania swobody religijnej przez Grudziądz. Zapewne w tym czasie w kościele św. Mikołaja zaczęto już odprawiać oficjalnie nabożeństwa protestanckie. Dotychczasowa świątynia parafialna katolików stała się kościołem symultanicznym, w którym nabożeństwa odprawiali zarówno katolicy, jak i protestanci. W 1572 r. proboszcz parafii ks. Maciej ze Strzepcza przeszedł na protestantyzm. W konsekwencji kościół parafialny św. Mikołaja stał się w całości świątynią ewangelicką. Dwa lata wcześniej protestanci przejęli także dawny kościół szpitalny św. Jerzego¹⁹. W ciągu dwudziestu lat dynamicznie powiększająca się w Grudziądzu wspólnota ewangelicka przejęła wszystkie świątynie, które dotychczas były w rękach katolików²⁰.

Trudne położenie katolików i pierwsze zwiastuny odrodzenia

W świetle badań Piotra Bireckiego możemy przyjąć, że ewangelicy nie dokonali w tym czasie we wnętrzu świątyni św. Mikołaja wielu zmian. Prawdopodobnie usunęli z ołtarza głównego (z jego najbliższego otoczenia) Najświętszy Sakrament oraz relikwiarze. Zapewne od początku używali obecnych w świątyni, a tak ważnych dla nich: średniowiecznej chrzcielnicy, ambony oraz naczyń liturgicznych do udzielania komunii. Nie można wykluczyć, że nałożono pobiałą na polichromowane ściany świątyni²¹.

W funkcjonowanie parafii protestanckiej przy kościele św. Mikołaja bardzo mocno zaangażowany był ówczesny burmistrz miasta Nickel Ackerbaum. Wiemy, że pokrył koszty remontu nieznanych nam bliżej organów znajdujących się w świątyni. Miał ufundować nową, ozdobną chrzcielnicę. Poza tym burmistrz zapłacił za przelanie uszkodzonego dzwonu. W czasie, kiedy świą-

¹⁸ P. Birecki, *Sztuka luterńska...*, s. 69–70.

¹⁹ Ibidem, s. 70, 154–155.

²⁰ *Diecezja toruńska. Historia i teraźniejszość*, t. 8: *Dekanat grudziądzki*, Toruń 1997, s. 41, 45, 67.

²¹ P. Birecki, *Z dziejów grudziądzkiej fary pw. św. Mikołaja*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 24, 2016, s. 124.

tynię użytkowali ewangelicy, zbudowali także niewielką, krytą ołowianą blachą wieżyczkę, w której zawiesili nowy dzwon²².

Wydaje się, że w tym czasie świątynia św. Mikołaja stała się, dla co znaczniejszych ewangelików, miejscem ich pochówku. Świadczą o tym informacje o znajdujących się w prezbiterium kamiennych płytach grobowych. Ksiądz Józef Mańkowski zapisał w 1928 r. w tekście o historii kościoła: *Pamiętką z czasów protestanckich jest grobowiec Katarzyny Germanowej (umarła 1588) w prezbiterjum. Oprócz tego znajduje się w murze tablica marmurowa z popiersiem starosty i podkomorzego chełmińskiego, Jakóba Szczepańskiego (umarł 1630) i jedna tablica pamiątkowa z napisem z r. 1588*²³.

Kościół św. Mikołaja był w rękach protestantów tylko 26 lat. Trudne położenie katolików grudziądzkich zaczęło się zmieniać na lepsze pod koniec XVI w., głównie za sprawą gorliwego odnowiciela i reformatora biskupa chełmińskiego Piotra Tylickiego. Mając poparcie króla Zygmunta III Wazy, wytoczył on w 1596 r. proces radzie miasta, domagając się zwrotu kościołów św. Mikołaja oraz Ducha Świętego. Dnia 15 czerwca 1596 r. sąd królewski wydał wyrok, na podstawie którego, nie bez trudności, w marcu 1598 r. doszło do oddania obu świątyń katolikom. W tym roku proboszczem parafii był ks. Jerzy Dąbrowski. Dodajmy jeszcze, że świątynia św. Jerzego pozostała w rękach protestantów do 1618 r. Dnia 15 września tegoż roku uległa ona niemal całkowitemu zniszczeniu przez powódź²⁴.

Koniec XVI w. przyniósł katolikom grudziądzkim ogromną poprawę ich położenia. Otworzył też nowy etap w dziejach stosunków religijnych w mieście zdominowanym w ostatnich latach przez protestantów.

W tym czasie można już śledzić w Grudziądzu oddziaływanie zakonu jezuitów. Chociaż nie mieli oni jeszcze w nim swojej placówki, to jednak od 1596 r. zakon posiadał dom zakonny w pobliskim Toruniu. Okazuje się, że toruńscy jezuita bardzo szybko objęli opieką duszpasterską także mieszkańców Grudziądza. Na owoce ich działalności nie trzeba było długo czekać. Już w 1599 r. miało się nawrócić na katolicyzm prawie 100 mieszkańców²⁵.

Kaplica w pokrzyżackim domu zakonnym

Omawiając dzieje kościoła w Grudziądzu w XVI w. nie możemy pominąć kaplicy, która znajdowała się w dawnym krzyżackim domu zakon-

²² Ibidem; P. Birecki, *Sztuka luterańska...*, s. 206, 228.

²³ P. Birecki, *Z dziejów grudziądzkiej fary...*, s. 124; J. Mańkowski, *Kościół św. Mikołaja – Fara*, [w:] *Kościół i klasztory grudziądzkie*, Grudziądz 1928, s. 36.

²⁴ P. Birecki, *Sztuka luterańska...*, s. 70–71; X. Froelich, *Geschichte...*, s. 112, 115.

²⁵ Zob.: M. Pietkiewicz, *Pierwsze dziesięciolecia Towarzystwa Jezusowego w Grudziądzu*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 24, 2016, s. 181.

nym²⁶. Opuszczone przez krzyżaków domy zakonne, nazywane powszechnie w literaturze zamkami konwentualnymi, pełniły w okresie nowożytnym przede wszystkim funkcje gospodarcze. Znaczna ich część, ulegając większym i mniejszym zniszczeniom, szczególnie podczas wojen w XVII w., stopniowo popadała w ruinę, a w konsekwencji po pewnym czasie niejednokrotnie nie nadawała się już do zamieszkania. Omawiane obiekty były początkowo przede wszystkim własnością królewską, z biegiem czasu przechodziły także na własność biskupów, miast oraz w ręce prywatne²⁷.

Dzięki nowożytnym lustracjom oraz inwentarzom możemy wskazać, że część dawnych krzyżackich domów zakonnych, a dokładnie kaplice, pełniły nadal funkcje religijne, a przynajmniej odnotowywano ich obecność w źródłach, podkreślając wyraźnie sakralny charakter tych pomieszczeń. Tak było chociażby w przypadku kaplicy w obiekcie pokrzyżackim w Grudziądzu.

Inwentarz starostwa grudziądzkiego z 1603 r. zawiera bardzo szczegółowy opis kaplicy zamkowej wraz z wyposażeniem: *W kościele formy staroświeckie w koło i ławki proste we środku. Kazalnica dębowa. Okien 4 z kratami żelaznymi w ołów, ale drugie niedobre, w pięci kwater nie masz. Ołtarzów 3, jeden wielki, jeszcze dobry i dosyć ozdobny, dwa małe podle proste. Kielich srebrny, wewnątrz pozłocisty i na 2 palca, patena srebrna. Pacyfikał z indulgencjami pod kryształem srebrny. [...] Ksiąg dwoje, jedne pisane, drugie drukowane, staroświeckie. Lichtarzów wielkich mosiądzowych co na ołtarzach stawiają 4, małych także mosiądzowych 2, cenowych 5, lichtarzów staroświeckich co na łańcuszkach wisają 3. Pulpitów 3, 2 większe, 1 mniejszy. Krucyfiksów 2, kierczyków 3*²⁸.

Nie możemy wykluczyć, że część z przywołanego wyposażenia pamiętała jeszcze okres krzyżacki. Mogło to dotyczyć chociażby ołtarzy. Wymieniony w źródle ołtarz „wielki”, to zapewne zachowany do dzisiaj tzw. Ołtarz Grudziądzki z około 1390 r.²⁹ Jednak najważniejsze jest przypuszczenie, że na

²⁶ W. Rozyrkowski, *Kult Matki Bożej w kaplicy krzyżackiego domu zakonnego w Grudziądzu w świetle średniowiecznych inwentarzy*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 20, 2012, s. 149–156; idem, *Święci w kaplicy krzyżackiego domu zakonnego w Grudziądzu*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 21, 2013, s. 227–232.

²⁷ Szerzej o tym zagadnieniu: W. Rozyrkowski, *Dziedzictwo religijne po zakonie krzyżackim w okresie nowożytnym – wybrane zagadnienia*, [w:] *Homo doctus in se semper divitas habet. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Januszowi Małkowskiemu z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin i pięćdziesiątej rocznicy rozpoczęcia pracy naukowej*, red. W. Polak, Toruń 2008, s. 260–261; idem, *Studia nad liturgią w zakonie krzyżackim w Prusach. Z badań nad religijnością w późnym średniowieczu*, Toruń 2012, s. 260–262; idem, *O kaplicach w pokrzyżackich domach zakonnych w świetle nowożytnych inwentarzy – wybrane przykłady*, [w:] *Od Torunia do Charkowa*, red. M. Grupa, A. Pydyn, Toruń 2016, s. 143–154.

²⁸ *Inwentarz starostwa grudziądzkiego z r. 1603*, wyd. S. Cackowski, Grudziądz 1965, s. 6–7.

²⁹ Zob.: S. Getka-Pesta, *Stan badań nad Ołtarzem Grudziądzkim*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 20, 2012, s. 115–135.

początku XVII w. w kaplicy sprawowano liturgię, czyli służyła ona katolikom. Stan ten tym bardziej możemy odnieść do XVI w.

Zakończenie

Szesnasty wiek był dla kościoła katolickiego w Grudziądzu niezwykle dynamiczny. Przełom XV i XVI w. to czas ciągłego rozwoju, stabilności i niekwestionowanej obecności tego wyznania w mieście. Sytuacja zaczęła się zmieniać od lat 20. omawianego wieku. Wśród mieszkańców Grudziądza doby grunt znalazły nauki Marcina Lutra. W ciągu kilkudziesięciu lat ten nowy odłam chrześcijaństwa zdominował przestrzeń religijną miasta. Katolicy przeżywali trudne lata. Ich sytuacja stawała się lepsza z końcem XVI w. Dzięki zaangażowaniu biskupa chełmińskiego oraz wsparciu króla zaczęli odbudowywać swoją tożsamość w mieście i poszukiwać nowych impulsów, które miały ją ożywić i odbudować wspólnotę katolików. Ten wymagający czas zaowocuje na początku XVII w., między innymi staraniami o sprowadzenie do Grudziądza nowych zakonów: jezuitów oraz benedyktynek.